

Ринок фінансово-банківських послуг

Василь КОСТИЦЬКИЙ

**ЗАКОН ПЕРМАНЕНТНОЇ
КОНЦЕНТРАЦІЇ КАПІТАЛУ:
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ****Резюме**

Розглянуто історичний аспект процесу концентрації виробництва і капіталу; на цій основі сформульовано узагальнення і висновки щодо прикладних наслідків закону перманентної концентрації капіталу.

Ключові слова

Капітал, типи виробництва, «тіньова економіка», недобросовісна конкуренція, протекціоністська політична держави.

У сучасних економічних умовах взаємозалежність основних видів капіталу, до яких можна віднести фінансовий, промисловий та інтелектуальний, досягла такого рівня, за якого їхнє автономне існування стає багато в чому слабким. Тому, спираючись на численні позитивні приклади, відзначаємо, що ці види капіталу в своєму розвитку об'єктивно приходять до об'єднання й утворення єдиних організаційних структур, які мають їх певним чином регулювати.

© Василь Костицький, 2004.

Костицький Василь, заступник Міністра фінансів України, професор, член-кореспондент Академії правових наук України.

Світовий досвід розвитку економіки за останні десятиріччя засвідчив багато різноманітних прикладів концентрації капіталу шляхом об'єднання капіталу та виробництва, яке історично відбувалося від простого до складнішого: від існування розрізаних, автономних, дрібних форм до об'єднання, взаємопроникнення і зрощування у величезні організаційні об'єднання. Саме такою є звичайна логіка формування фінансового капіталу та його об'єднання з промисловим у межах єдиних організаційних утворень за класичними канонами ринкової економіки. Причому історично виробничий капітал самостійно забезпечив процес виділення зі свого складу нових форм капіталу, спочатку торговельного, а згодом і грошового, який з часом перетворився на фінансовий. Згадані окремі самостійні форми капіталу на початковому етапі свого розвитку лише взаємодіяли між собою, а потім розпочався процес їхнього взаємопроникнення та поєднання, що привело до появи промислово-фінансових груп як організаційної форми об'єднання виробничого та фінансового капіталів.

Отже, капітал поділявся на види, розмежовувався на промисловий, фінансовий, аграрний, але в рамках галузевого капіталу тривав процес концентрації, щоб із часом, за певних умов, привести до об'єднання різних видів капіталу¹.

Промислово-фінансові групи, як підтверджує практика їхньої діяльності, є нині найдосконалішою формою кооперації в економіці, хоча самі спроби такої кооперації давно відомі, і вони завжди виступали засобами забезпечення ефективного розвитку економіки. В основі економічних перетворень часто містилися економічні вчення.

Давньоримський агроном Варрон (116–27 рр. до н. е.) у трактаті «Про сільське господарство» описав необхідність об'єднання підприємств двох галузей – землеробства і тваринництва, оскільки ціни на зерно в Римській імперії були низькими, а тваринництво давало високі прибутки².

Ідеологом концентрації виробництва, зокрема концентрації великого землеробства, виступав Марк Туллій Ціцерон (107–44 рр. до н. е.).

У «золотий вік» давньоримської історії з розвитком ремісничого виробництва з'явилися галузеві об'єднання з виготовлення виробів із заліза в Путіолах, бронзи і свинцю – в Кануї, кераміки – в Арреції, вовни – в Канузі та Медіолані. У Римі такі об'єднання отримали назву колегій.

У середні віки формою об'єднання капіталу стали цехи. Цехова регламентація охопила всі ступені виробництва і збуту товарів.

¹ Костицький В. В. Економіко-правові проблеми концентрації капіталу. – Право України. – 2002. – № 3. – С. 70–75.

² Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень. Навч. посіб. 3-тє вид., випр. – К.: «Знання-Прес», 2002. – С. 26.

Свідченням економічної політики, спрямованої на розвиток ремесел, будівництво міст і торгівлі у Київській Русі, є Галицько-Волинський Іпатіївський літопис.

Подальший розвиток цехів привів до появи мануфактури, яка спочатку прикривалася цеховою вивіскою. Так, члени цеху суконщиків у XIV–XV ст. у Флоренції безпосередньо не займалися виробництвом сукна, а купували вовну в Англії і продавали готову продукцію за кордоном.

Недооцінка принципу концентрації капіталу як запоруки стимулювання економічного розвитку за умови відповідних правових форм організації його функціонування та невиправдані заклики до роздрібнення сільськогосподарського виробництва утопістами Джоном Лільберном (1614–1657 рр.), Джерардом Уінстенлі (1609–1652 рр. «Закон свободи») призвели до повного краху і їхню практичну спробу реалізувати свій проект, коли Дж. Уінстенлі та його друзі спробували спільно обробляти землю в графстві Сьоррей³.

Натуральне господарство та цехи ремісників як застаріла форма концентрації промислового капіталу були знищені капіталістичним виробництвом, в основі якого було покладено спочатку ранній меркантилізм, а потім класичну економічну теорію.

У XVIII ст. з'явилися централізовані мануфактури, які створювали в першу чергу у нових галузях економіки. Найбільш розвинутими були мануфактури з виробництва цукру, сукна, шовку в Англії та Нідерландах.

Ідеологом мануфактурного виробництва справедливо називають Адама Сміта (1723–1790 рр., «Дослідження про природу і причини багатства народів»), який не лише знову поставив питання про моральність підприємницької діяльності, сформулював вчення про основний і оборотний капітал, теорію розподілу праці і грошей та теорію вартості, а й запропонував скасувати урядову регламентацію промисловості і внутрішньої торгівлі, запровадивши акцизи (непрямі податки).

Промисловий переворот у XVIII–XIX ст., який охопив Англію, вивів цю країну в ряд найбільш розвинутих, перетворив її на «фабрику світу» та сприяв формуванню нової галузевої структури економіки, утворенню монополій. Пізніше подібні процеси прийшли і до інших країн.

Тільки у середині XIX ст. у Франції промисловий переворот відбувався за рахунок швидкого розвитку важкої індустрії та створення великих банків («Кредит Мобільє» у 1852 р., «Ліонський кредит» у 1865 р.).

У США швидке зростання економіки забезпечило впровадження прогресивних методів виробництва (паровий екскаватор, конвеєрна система), а створення монополій як нової економічної форми почалося із залізниць, а потім нафтової промисловості. Так, корпорація «Standart Oil» у 1897 р. уже

³ История экономических учений. Ч. 1. – Изд-во Московского ун-та, 1989. – С. 47.

контролювала 95% очистки нафти в країні⁴, нагромадивши у 1882–1906 рр. майже мільярд доларів.

У цей же час з'являються цукрові трести, сталеливарна корпорація Карнегі. Трести стали специфічною формою американських монополій. Це були або юридично самостійні компанії, або групи акціонерних товариств. Керівництво ними здійснювали холдингові компанії – спеціальні корпорації, які самі нічого не виробляли, але були власниками контрольних пакетів акцій інших підприємств.

Треба погодитися з висновком авторів підручника «Економічна історія капіталістичних країн», що трести стали такою формою централізації капіталу, яка давала змогу проводити єдину технічну та економічну політику, концентрувати фінанси на найважливіших і найперспективніших напрямках розвитку економіки⁵.

Як бачимо, процес концентрації капіталу завжди мав перманентний характер. Концентрація капіталу є об'єктивним процесом, законом економічного життя. «Економічні закони – внутрішньо необхідні сталі й істотні зв'язки між протилежними сторонами, властивостями економічних явищ і процесів, елементами економічної системи»⁶. Економічні закони не залежать від свідомості людей. Деякі з них мають загальний характер, вони властиві всім способам виробництва, на відміну від інших, які обмежені у часі дією у рамках декількох способів виробництва (закон вартості) або не на певних стадіях суспільного виробництва – закон планомірного розвитку економіки. На нашу думку, закон перманентної концентрації капіталу належить до загальних економічних законів. Короткий історичний екскурс показує, що капітал завжди «схильний» до концентрації. І процес цей мав місце на всіх етапах розвитку товарного виробництва. Об'єктивну дію закону перманентної концентрації капіталу не зупиняють відповідні дії держави⁷.

Так, прийняття спеціального «антитрестівського» законодавства у США обумовило тільки зміну форми. Замість трестів почали утворюватися концерни, керівництво якими здійснювали за допомогою холдингів. Причому промислові монополії почали використовувати свої надприбутки як позичковий капітал. Монополізацію окремих галузей доповнювала інтенсивна концентрація банківського капіталу, який почав контролювати промисловість. Найбільші банки стали центрами, навколо яких розпочалося формування цілих фінансово-промислових імперій.

⁴ Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Полянского Ф. Я. и Жамина В. А. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 176.

⁵ Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Полянского Ф. Я. и Жамина В. А. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 176.

⁶ Економічна енциклопедія. Т. I. – Тернопіль. – 2000. – С. 472.

⁷ Костицький В. В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія і українські реалії. – К. – 2003.

Науковців усе більше приваблюють проблеми монополій. Як приклади цієї зацікавленості вчених можна назвати роботи Р. Штамлера «Господарство і право», Р. Штольцмана «Соціальні категорії», Ф. Оппенгеймера «Теорія чистої політичної економії».

Тут доречно згадати й відомого українського вченого М. Туган-Барановського (1865–1919), який першим на території тодішньої Росії помітив переваги нової форми господарювання – картелів як одного з найперших видів промислово-фінансових груп. Одним з найбільших внесків М. Туган-Барановського в економічну науку була теорія економічних циклів і криз, викладена в книзі «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя».

Причинами криз став не сам державно-монополістичний капіталізм, а диспропорції у розміщенні капіталу. Звинувачуючи в усіх бідах суспільства державно-монополістичний капіталізм, В. Ленін (Ульянов) замінив державне регулювання приватним капіталом на державне регулювання державним капіталом, перетворивши державу на крупного монополізованого власника – підприємця, який виробляв продукцію і товари щоденного попиту, розподіляв їх, у т. ч. і через систему магазинів, контролював дотримання законів і т. д.

Першим науковцем, який показав неспроможність економічного лібералізму й обґрунтував необхідність суспільного контролю над господарською діяльністю, був основоположник американського інституціоналізму Т. Веблен (1857–1929 рр.). Розглядаючи протиріччя між інтересами розвитку виробництва та інтересами підприємців (Т. Веблен називає це явище «дихотомією»), вчений утопічно формулював прогнози щодо передачі влади в економіці від підприємців до технократів.

У цей період уперше було зроблено висновки про роль концентрації виробництва в економічному розвитку, зокрема в працях Р. Ліфмана («Картелі і трести»), який називав картелі ринковим феноменом. На його думку, профспілки, робітничі союзи – такі ж монополії, як і коаліції підприємств.

Подальша історія підтвердила значно вищу ефективність суспільного розвитку, за якого інтереси приватного капіталу та громадянського суспільства врівноважує державне регулювання на основі права.

Одне з перших місць у світі за рівнем концентрації виробництва сьогодні займає Канада. На початку 1960-х рр. в обробній промисловості монополії, які становили 1% від загальної кількості підприємств, виробляли 39% валової вартості продукції галузі; 28 компаній володіли 20% реальних активів усіх підприємств галузі. Ще вищий рівень монополізації спостерігався у видобувній промисловості: 5 найбільших корпорацій забезпечили 63% вартості всіх видобутих у країні руд металів.

Значною залишалася частка держави в промисловому секторі. У 1969 р. вона становила 18% вільних активів усіх фірм, які діяли у Канаді.

Рівень концентрації фінансового капіталу у Канаді значно вищий, ніж у інших країнах. У Канаді діє 10 приватних комерційних банків. На початку 1960-х рр. три найбільші банки Канади володіли 70% активів, а найбільші з них – «Royal Bank of Canada» і «Canadian Imperial Bank of Commers» – займали, відповідно, 9 та 11 місця серед найбільших банків світу.

Особливістю концентрації капіталу у другій половині ХХ ст. стало не лише об'єднання фінансового і промислового капіталу, а й прорив такими об'єднаннями – промислово-фінансовими групами – національних кордонів з утворенням транснаціональних компаній – об'єднань промислового, фінансового, наукового, трудового капіталу незалежно від національних кордонів.

Самі ТНК, як відомо, створювалися в межах функціонування світового господарства. За даними ООН, уже на початок 1980-х рр. ТНК мали в країнах, що розвиваються, 27 філіалів. З них 44,2% належали США, 22,8% – Великобританії, 6,6% – Японії, 5,3% – Франції, 4,9% – ФРН.

На зарубіжних підприємствах ТНК нині працює близько 14 млн. чоловік⁸. Інвестування коштів через ТНК відзначається високою ефективністю як для країн високорозвинених, перш за все країн «Великої сімки», що є «столицями» ТНК, так і для країн третього світу. Так, у 1975–1984 рр. американські корпорації вклали в економіку країн, що розвиваються, 22,5 млрд. дол. США, а отримали прибутків за цей період 88,4 млрд. дол. США, з яких 31,6 млрд. дол. США було реінвестовано в економіку країн третього світу.

У 1984 р. у зарубіжних філіалах американських ТНК було вироблено продукції на 900 млрд. дол. США, що у 2,5 рази перевищує експорт товарів із США⁹.

Конституційну основу діяльності ТНК розробляв професор Редінського університету (Великобританія) Джон Данінг. В основі його бачення – «еклектична парадигма», яка стала однією з теорій міжнародного виробництва.

Особливістю цієї теорії є те, що вона може бути пов'язана з різними типами виробництва (ресурсно-базовим, імпорто-замінювальним, експортно-орієнтованим, глобально-орієнтованим), а також охоплює різні розділи економічної теорії та права (рух капіталу, торгівля, інновації). Окрім цього, згадана теорія може базуватися як на макроекономічному (глобальні тенденції), так і на мікроекономічному рівнях (тенденції взаємодії між фірмами на галузевому рівні).

Об'єктивна дія закону перманентної концентрації капіталу проявляється і в українських умовах. Незважаючи на явно реакційний зміст Закону

⁸ Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право. – К.: Либідь, 1995. – С. 53.

⁹ Примаков Е. Новые противоречия капиталистической экономики. – Правда. – 1987. – № 258. – 15 сент.

України «Про промислово-фінансові групи»¹⁰, який, швидше, є перешкодою концентрації капіталу, це не завадило процесу концентрації та об'єднання капіталу.

Разом із тим, виникає справедливе запитання: чи можна взагалі відмовитися від Закону України «Про промислово-фінансові групи в Україні» і визнати його таким, що втратив чинність? З юридичної точки зору – так! Для цього доведеться визнати такою, що втратила чинність, і статтю нового Господарського кодексу України. У цьому випадку можуть застосовуватися положення нового Цивільного кодексу України щодо спільної діяльності суб'єктів підприємництва та Конвенції СНД про транснаціональні корпорації. Одночасно буде усунуто протиріччя між означеною Конвенцією та Господарським кодексом України.

З точки зору конкретної економіки та менталітету українців, таке рішення призвело б до суспільно-політичної відмови від ідеї створення ПФГ. Але нині немає надії ані на прийняття Верховною Радою України нової редакції Закону України «Про промислово-фінансові групи в Україні», ані на його скасування. В цьому один з українських парадоксів, про які ми вже говорили не один раз¹¹. Наприклад, декларація загальнодержавного курсу на розвиток малого підприємництва і його блокування на рівні місцевих державних органів; падіння виробництва на фоні зростання обсягів споживання електроенергії та водних ресурсів; курс Президента України на концентрацію виробництва і неспроможність парламенту ухвалити будь-який закон щодо змін регулювання ПФГ. Процес концентрації капіталу, незалежно від цього, ще раз зазначимо, об'єктивно триває. Можна назвати концерни «Славутич», «Правекс», спільну роботу «Київміськбуду» з банком «Аркада», тому, з точки зору економічного патріотизму, необхідне подолання ще одного протиріччя, яке є не тільки українським економічним парадоксом: в умовах глобалізації великі підприємства і промислові об'єднання можуть стати легкою «здобиччю» ТНК, особливо при нестабільній економіці. Тому збереження національної економіки потребує розвинутого малого і середнього підприємництва, яке більш стійке щодо впливу з боку ТНК, дає робочі місця, знімає соціальну напругу. Але залишається аксіома: добробут родини в умовах України перебуває у сфері малого бізнесу, а економічна потужність держави, і не тільки України, а й усіх інших, вимірюється станом розвитку великого виробництва.

Отже, в цих умовах держава й економічна сфера потребують взаємної підтримки. Для України тепер важливо приділити належну увагу не лише організації ПФГ, а й концентрації капіталу загалом, можливо, фінансового капіталу, оскільки промислово-виробничому капіталу це поки що виявилось не під силу.

¹⁰ Костицький В. В. Промислово-фінансові групи: вдосконалення правового регулювання. – К. – 2003. – С. 26–47.

¹¹ Див., напр.: Економіка перехідного періоду, статті у газетах.

В основі економічного розвитку завжди був дуалізм інтересів – особистий інтерес підприємця, спрямований на отримання прибутку, та економічний патріотизм¹² як вияв державницького підходу до розвитку економіки, врахування інтересів громадянського суспільства.

З точки зору економічного патріотизму, забезпечення особистого інтересу в економічному розвитку є найбільш колізійною умовою розвитку ринкової економіки. На перший погляд, задоволення особистого інтересу безпосередньо пов'язане з економічним розвитком держави. Саме особистий інтерес, що ґрунтується на бажанні жити краще, змушує підприємця шукати шляхи найефективнішого використання матеріальних і трудових ресурсів, досягати максимального прибутку за мінімальних витрат. Отже, особистий інтерес є рушійною силою економічного розвитку і його необхідно постійно підтримувати, але в деяких випадках особистий інтерес може суперечити економічним інтересам держави. Це передусім стосується заборонених або офіційно не легалізованих видів діяльності, які формують так звану «тіньову економіку». Економічні збитки, заподіяні державі цією діяльністю, визначають не тільки втрати бюджету через відсутність податкових надходжень. Як правило, неякісні, а тому і дешеві товари та послуги, що пропонує «чорний ринок», створюють недобросовісну конкуренцію вітчизняним виробникам якісної продукції, яка відповідає державним стандартам.

Отже, збитки, які несе держава через «тіньову економіку», передусім складаються зі скорочення легального виробництва та його відтворювальних можливостей, що унеможлиблює його подальший розвиток, а отже, й економічне зростання держави. Масштаби цих збитків важко уявити. Варто лише нагадати, що обсяги «тіньової економіки», за експертними оцінками деяких фахівців, сягають майже половини реальної.

Боротьба з недобросовісною конкуренцією та підтримка справжньої, ринкової є ще однією важливою умовою розвитку ринкового середовища, що забезпечує сталий економічний розвиток держави. Тому розвиток конкуренції в Україні мають забезпечувати не лише загально визнані засоби, серед яких основним є збільшення кількості виробників продукції, а й рішучою боротьбою з нелегальною діяльністю.

Щодо створення умов для забезпечення ринкового регулювання цін, то воно має враховувати не лише теоретичні цілі, а й особливості економічного стану споживчого ринку України, який не є збалансованим через значну заборгованість із соціальних виплат населенню. Зокрема, поспішність у підвищенні цін та тарифів на послуги житлово-комунальної сфери, підприємства та установи якої, до речі, є природними монополістами, може призвести до порушення ринкової рівноваги між вартістю цих послуг і платоспроможним попитом населення, що, в кінцевому рахунку, може негативно позначитися на економічному стані держави.

¹² Костицький В. В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї. – К., 2003.

Нарешті, в умовах переходу до ринкової моделі економіки вирішальний вплив на економічне зростання повинна мати протекціоністська політика держави, яка має забезпечити правову базу і суспільну атмосферу, що сприяють ефективному функціонуванню ринкової системи, захисту конкуренції, створенню ефективної фінансово-бюджетної системи перерозподілу доходів, ефективному розподілу з матеріальних та трудових ресурсів, запровадженню ефективних антикризових стабілізаційних заходів щодо зменшення рівня безробіття та інфляції і стимулювання економічного зростання.

Дійсно, економічна свобода має бути захищена. Протекціонізм держави має поєднуватися із захистом підприємництва і захистом споживчого режиму. Так, ще декілька років тому Україна випускала 3 млн. шт. телевізорів у рік, нині – лише близько 100 тис.¹³ Втрачено сотні тисяч робочих місць, водночас споживчий ринок наповнений імпортними телевізорами. Китай встановив низькі збори на телевізори та радіоелектронну техніку у розмірі 80% від їх вартості і через декілька років наповнив прилавки магазинів у всьому світі дешевими китайськими телевізорами, магнітофонами.

Звичайно, концентрація виробництва і капіталу, монополізація економіки тягнуть за собою проблеми, пов'язані з можливим погіршенням якості продукції в умовах зниження конкурентної боротьби, контролю режиму праці, соціальних проблем. Дрібнобуржуазні економічні теорії, спираючись на ці проблеми, виявилися виразниками волі політичних сил, які виступали проти великого капіталу, абсолютизуючи дрібне товарне виробництво.

Особистий інтерес в економіці спрямований на розширення виробництва, його концентрацію аж до монополії, об'єднання промислового капіталу з фінансовим. Держава, з одного боку, мала б підтримувати ці спрямування і прагнення капіталу, а, з іншого, зобов'язана подбати про громадянське суспільство, здійснювати соціальну та економічну політику з урахуванням становища всіх соціальних груп.

Вирішальний вплив повинна мати держава у забезпеченні ефективної зовнішньої політики, яка в умовах глобалізації має для України величезне значення.

Ознаки початку глобалізації української економіки, попри недостатній розвиток її основних напрямів, видно, як кажуть, «неозброєним оком». Вона виявляється у розширенні міжнародної торгівлі товарами та послугами, міжнародних потоків капіталів, розподілу праці, розвитку енергетичних систем, систем телекомунікації та інформації, інтеграції культури, а також запровадженні міжнародних стандартів життя, розширенні конкурентної боротьби. Прискорення процесу глобалізації відбувається в результаті науково-технічного розвитку, вдосконалення методів управління на виробництві, розпаду комуністичного блоку.

¹³ Костицький Василь: «Для мене свобода – як два крила: економічна і політична» // Голос України. – 1996. – 16 січня.

У зв'язку з цим виникає запитання: якою буде входити українська економіка в глобальну економіку? Автор неодноразово на сесіях Парламентської Асамблеї Ради Європи ставив питання про включення малих і середніх підприємств України як структурних підрозділів, навіть транснаціональних компаній, у європейське і світове виробництво аж до встановлення квот на таку участь. Поки що такі пропозиції успіху не мали, хоча в умовах стагнації та нинішнього економічного підйому подібна кооперація мала б велике значення для поліпшення економічної ситуації в Україні.

Не виправдалися наші надії на швидке становлення середнього класу, в т. ч. за рахунок зростання малого та середнього підприємництва. Тому нині Україні залишається традиційний та випробуваний у світі шлях до економічного прогресу – через концентрацію промислового і фінансового капіталу, найуспішнішою формою якого може бути утворення та діяльність промислово-фінансових груп.

Стаття надійшла до редакції 18 жовтня 2004 р.